

Карат О.В.

Шляхи дослідження діахронічних універсалій у баченні Є.М. Зарецької

Карат Олена Василівна, аспірант
інститут іноземних мов

Державний вищий навчальний заклад "Донбаський державний педагогічний університет", м. Горлівка, Україна

Анотація. Дослідження діахронічних універсалій є зараз пріоритетною галуззю лінгвістичної типології. Здійснено спробу пошуку та аналізу діахронічних універсалій у доробках мовознавців досліджуваного періоду. Статтю присвячено висвітленню бачення Є. М. Зарецької стосовно місця й значення діахронічних універсалій в науковому лінгвальному просторі. Надано визначення мовної універсалії мовознавцем. Продемонстровано найцікавіші результати універсологічних досліджень ученого. Доведено, що Є. М. Зарецька пропонує власне бачення низки мовних універсалій, теорія діахронічних універсалій є суттєвою підставою для реконструкції колишніх станів однієї мови, а також прамови.

Ключові слова: лінгвістичні універсалії, діахронічні універсалії, актуалістичний метод.

Досліджуючи загальні структурні характеристики мови, необхідно приділяти велику увагу змінам, які відбувались у часі в різних її категоріях. Цьому служить вивчення діахронічних універсалій. Надзвичайно важливим у діахронічних універсаліях є їхня спрямованість не тільки в минуле, а й у майбутнє, тобто їх прогностична націленість. Знання діахронічних універсалій дозволяє прогнозувати зникнення тих або інших явищ у мові та виникнення нових. Треба визначити сутність діахронічних універсалій та прослідкувати, як вони вивчалися. Постає завдання узагальнити закономірності дослідження мовних універсалій в мовознавстві ХХ ст.

Вивчення універсалій має досить довгу історію. Попередниками досліджень такого спрямування стали ще античні граматики, автори яких створили вчення про члени речення, а ще пізніше – Ян Амос Коменський, Р. Бекон та ін. Але у першу чергу історія вивчення універсалій пов'язана зі спробами укладання універсальних граматик. Так, у ХІІІ ст. з'являється термін *grammatica universalis*. З виникненням у 1660 році граматики Пор-Роялю А. Арно та К. Лансло проблема універсалій стає однією з центральних у теоретичній граматиці (у загальній лінгвістиці).

Автори "Меморандуму про мовні універсалії" постулюють, що "мовні універсалії за своєю природою є узагальненими висловлюваннями про ті властивості й тенденції, які притаманні будь-якій мові і які розділяють усі, хто розмовляє цією мовою" [1, с. 118]. Саме тому універсалії становлять найбільш загальні закони лінгвістики.

За відношенням до осі синхронія / діахронія – синхронічні (статичні) та діахронічні (динамічні) універсалії. У зв'язку з цим автори "Меморандуму..." вважають, що "з загальнолінгвістичної точки зору деякі універсалії легше інтерпретувати як результат динамічних процесів, наприклад семантичну метафору – як результат метафоричних семантичних змін; існуючі в усіх (або майже в усіх) мовах варіантні форми значущих мовних одиниць (наприклад, морфологічні чергування) – як результат діахронічного процесу закономірно зумовлених звукових змін" [1, с. 126], тобто що розподілення універсалій на синхронні та діахронічні дійсно має місце в лінгвістичній універсології.

Виокремлюючи діахронічні універсалії, Дж. Грінберг, Ч. Осгуд та Д. Дженкінс стверджують, що ці універсалії формулюються з акцентом на тому, що мають місце два синхронні стани, з яких один є іс-

торичним продовженням іншого. Зазвичай вважають, що обидва стани являють собою одну мову, за винятком випадків, коли відстань у часі дуже велика, як, наприклад, для латинської та французької. Логічна структура діахронічних універсалій є такою: "Для всіх *x* і всіх *y*, де *x* більш ранній, а *y* – більш пізніший стан тієї ж мови..." [1, с. 127]. Далі, для діахронічних універсалій зберігається розподіл на фонологічні, граматичні і семантичні.

Діахронічні універсалії тісно пов'язані з мовною еволюцією, причому відмічається вплив однієї з означених галузей на іншу, і вплив цей є односпрямованим: дослідження діахронічних універсалій уможливило формування й розвиток мовної еволюції як наукової галузі.

У ХХ сторіччі для побудови загальної теорії еволюції мови суттєвою була теорія мовних універсалій, особливо – діахронічних універсалій (праці Дж. Грінбергом та ін.). До праць з діахронічних універсалій та досліджень зі змістовної (контентивної) типології мають відношення пошуки первинних одиниць, що характеризують протомову. Якщо практично всі дослідники, близькі до еволюціоністської теорії, погоджуються, що в основі мовної діяльності лежав синтаксис, точніше, ще не розчленоване висловлювання, то на питання про те, які ж були первинні елементи мови, протягом ХХ сторіччя висловлювалися найрізноманітніші думки. Так, для "телеологів" – німецьких учених 1930-х років (Е. Hermann, W. Havers, W. Horn) первинними були дрібні слова протяжністю не більше складу, які спочатку вважалися питальними, потім вказівними, далі перетворювалися на невизначені займенники. Ці дрібні слова різним чином комбінувалися в лінійному потоці мовлення. Для ідеологів "нового вчення про мову" розвиток мови починається з тривалого періоду кінетичного, незвукового мовлення, а звукове мовлення народжується з ритуальних звуків магічного характеру. Первинний звуковий комплекс, на думку марристів, не мав значення, він супроводжував кінетичне мовлення. Потім з'явилося звукове мовлення, що розпадалося не на звуки й не на фонемі, а "на окремі звукові комплекси. Цими цільними комплексами ще не розчленованих звуків і користувалося спочатку людство як цільними словами" (І.І. Мещанінов). Первинних мовленнєвих елементів було чотири (сал, бер, йон, рош) і вони були "асемантичними", тобто прикріплювалися до будь-якого змістовного комплексу. Ці легендарні чотири елементи спочатку вважалися чисто тотемними іменуваннями, і

навіть показники флексійного типу зводилися до них, тобто до тотемів. Однак марристи, як і телеологи, спиралися на первинну роль певних "займенникових" елементів, що утворюють потім дієслівні й іменникові флексії. Існує також теорія першоелементів з опорою на первинні вигукі (С. Карцевській, Е. Херманн). Кожен з цих "вигуків" мав консонантну основу, яка в подальшому модифікувала супроводжуючий вокал, утворюючи склад структури "приголосний – голосний", таких модифікацій ставало все більше і вони набували більш прозоре функціональне значення, як правило, пов'язане із вказівністю.

Нарешті, в другій частині ХХ сторіччя з'являлося більше спостережень в окремих мовних зонах, які безсумнівно свідчили про односпрямований процес мовної еволюції, навіть в ізольованому мовному фрагменті. Такими можна вважати концепції тоногенезу (J. Hombert, J. Ohala), згідно яких тональний стан є результатом передбачених комбінацій підвищення частоти після глухих і зниження після дзвінків; здійснюється цей вид фонетики слова для всіх мов на різних етапах, проте фонологізується лише для декількох. Такими ж є спостереження стосовно найбільш пізнього розвитку форм майбутнього часу, стосовно пізнього становлення невизначеного артикля порівняно з визначеним, стосовно переходу просторових прийменників до розряду часових, але не навпаки тощо. Локальну односпрямованість можна проілюструвати й синтаксичними прикладами. Наприклад, у якості діахронічної універсалії Дж. Грінберг висунув положення про те, що узгоджені означення згодом мають бути в препозиції до імені, а неузгоджені означення – в постпозиції.

До кінця ХХ сторіччя низка питань, пов'язаних з проблемою еволюції мови й визначення рушійної сили її еволюції, злилася з проблемами більш широкого антропоцентричного плану, і виникла нова галузь науки, що поєднала лінгвістів, психологів, антропологів, біологів і палеонтологів. Цей напрям, орієнтований на вчення Ч. Дарвіна, іменується "неодарвінізмом". Його суттєвою науковою інновацією є спрямування на заповнення лакуни між початком існування мови й функціонуванням прамов, що реконструюються компаративістами – дослідниками різних мовних сімей. В епістемологічному сенсі ця низка проблем співвідноситься з проблемами виникнення мови, локалізації прамови й причин її виникнення. Проте, якщо розділити ці два кола проблем, сукупність зацікавлень сучасної теорії мовної еволюції зводиться до таких груп завдань:

1. якою за своєю будовою була прामова;
2. якими були її зміни на ранніх етапах еволюції;
3. які рушійні сили цієї еволюції; чи залишаються ці сили незмінними й дотепер;
4. якою була прामова людства;
5. які основні етапи її еволюції можна визначити;
6. чи існує єдиний односпрямований шлях розвитку для всіх мов;
7. що є рушійною силою мовних змін;
8. чи еволюціонує ця рушійна сила разом зі зміною мови.

Слід зазначити, що певні питання можуть висвітлити саме факти теорії діахронічних універсалій.

Метою даної статті є висвітлення думки С.М. Зарецької, сучасної дослідниці мовних універса-

лій, щодо місця й значення діахронічних універсалій в науковому лінгвальному просторі.

Історіографічний аспект вивчення діахронічних універсалій може бути успішним завдяки актуалістичному методу. Так, актуалістичний метод (або метод актуалізму) є загальнонауковим методом теоретичного рівня наукового пізнання. Він базується на тому, що об'єкти, які не стали предметом актуальної діяльності, можуть бути вивчені за допомогою порівняння їх з подібними об'єктами, які потрапили в поле сприйняття й діяльності суб'єкта. На відміну від емпіричних методів, що досліджують наявні предмети та явища, для актуалізму характерними є переважно елементи теоретичного пізнання.

Сутність згаданого методу полягає у використанні сучасних знань для вивчення минулого та передбачення майбутнього. Той або інший об'єкт вивчають у часі, у розвитку, у становленні його як системи. Минуле об'єкта досліджують на основі його відбиття в сучасному. Цей принцип знаходить своє відбиття в працях з лінгвістичної історіографії. Оскільки теорія будь-якого предмета не може не бути одночасно його історією, то, вивчаючи сучасність, ми вивчаємо частково й минуле. Звідси зрозуміло, що актуалістичний метод є, по суті, вивченням того самого об'єкта в часі. Все це є необхідним для нас, адже вивчення й аналізування історіографічних праць з тематики діахронічних універсалій передбачає саме користування головними положеннями актуалістичного методу.

Є.М. Зарецька, наприклад, пов'язує теорію мовних універсалій взагалі і діахронічних універсалій зокрема з аналізом тексту. За її розуміння текст – це комунікативна структура, яка спеціально створена для розуміння. Мова існує для осмислення дійсності, а мовлення – для передачі інформації про результати цього осмислення від однієї людини до іншої. І саме текст є реалізацією мовленнєвої функції.

Таке визначення тексту означає, що фраза на природній мові, що використовується в бесіді з іноземцем, який не знає цієї мови, не є текстом, а в бесіді з носієм цієї мови є текстом. Одна й та ж сама низка звуків (літер) може бути або не бути текстом в різних ситуаціях. Таким чином, саме визначення тексту виявляється визначенням функціональним, а не статистичним, воно залежить від мовленнєвих комунікативних й самої комунікації.

Цікавим є той факт, що всіма природними мовами сформовано механізм фізичної допомоги людям в розумінні (дешифровці) тексту. Йдеться про залишковість як про загальномовну універсалію. Будь-яка типологія, на думку Є. М. Зарецької, передбачає ізоморфізм об'єктів, що підлягають класифікації, і в цьому сенсі класифікація мовних універсалій набуває особливого значення.

Універсалії, як мовні властивості, притаманні всім або багатьом мовам, є предметом особливої уваги дослідників, оскільки їхнє вивчення допомагає проникнути всередину явищ, що виходять за межі природних мов, проте належать людині за природою. Відомо, що, якщо в класифікації якась ознака має одне й теж значення для всіх елементів, що класифікуються, це означає, що вона не належить даній класифікації і має бути виведеною з неї. Абсолютні універсалії мають

бути виведеними з лінгвістичних описів, оскільки вони не є фактом природних мов, а належать мисленню людини або її фізіології.

Є.М. Зарецька констатує, що теорія мовних універсалій розглядає й визначає:

1. Загальні властивості всіх людських мов на відміну від мов тварин. Наприклад, в людській мові канал для будь-якої мовної комунікації є вокально-слуховим; мовою людини можливо синтезувати й легко сприймати нові створювані повідомлення; в мові людини безперервно виникає нова ідіоматика тощо;

2. Сукупність змістовних категорій, що тими чи іншими засобами відбиваються в кожній мові. Наприклад, у кожній мові відбиваються відносини між суб'єктом й предикатом, категорії оцінки, множини, всі мови мають членування на тему і рему;

3. Спільні властивості самих мовних структур, що охоплюють всі мовні рівні. Наприклад, у кожній мові не може існувати менше десяти і більше вісімдесяти фонем; відношення кількості голосних до кількості приголосних в звуковому ланцюжку не може бути більше двох; якщо в мові слово є завжди односкладовим, то воно є однофонемним і в мові існує музичний наголос; якщо суб'єкт і об'єкт в мові займають позицію перед дієсловом, то в мові є відмінок; якщо суб'єкт в мові стоїть після дієслова, а об'єкт стоїть після суб'єкта, то прикметник розташовується після імені тощо.

Відомі універсалії, що мають відношення до всіх мовних рівнів. Наприклад, для кожного протиставлення виділений (маркований) елемент має менш часте застосування, ніж немаркований.

Є.М. Зарецька звертає увагу на те, що останнім часом спостерігається зацікавленість дослідників щодо універсалій тексту й порядку компонентів в синтаксичних структурах. Ці універсалії знаходять пояснення в "картині світу", яку сприймають, розуміють через мову.

У вивченні універсалій важливою є установка на інтерпретацію. Наприклад, висловлення на початок висловлювання важливих за змістом елементів інтерпретується через більшу звучність початкової позиції висловлювання; підняття інтонації наприкінці загального питання пояснюється стисненням голосових зв'язок мовця, який внутрішньо не завершив комунікацію; зниження тону наприкінці звичайного висловлювання – релаксацією зв'язок. Вихід за межі інтерпретації, що відбувається в системі, призводить до нових можливостей пояснення дії універсалій: соціальні причини, кодифікація, поява писемності тощо. Інтерпретація і верифікація накопичених універсалій може полегшити пошук нових універсалій, вважає Є.М. Зарецька.

Загальновідомо, що універсалії можуть належати одній природній мові чи виходити за її межі.

З лінгвістичної точки зору найбільшу зацікавленість викликають імплікації, що розкривають взаємовиключні явища (додаткова дистрибуція на інтерлінгвістичному рівні). Одні універсалії розкривають універсальні властивості синхронного стану мови, інші – діахронічного стану мовного розвитку. Так, Є.М. Зарецька виділяє діахронічну універсалію – постулат про постійний розпад основного словникового фонду.

Визнання універсалій в діахронії (наприклад, твердження, що найпізніший дієслівний час в мові – це Futurum) передбачає прийняття ідеї єдиноспрямованості мовного розвитку.

Теорія діахронічних універсалій спирається також на гіпотезу про системну близькість мов архаїчної структури й на найпізнішу варіативність нових мов. Ідея єдиноспрямованості мовної еволюції не передбачає оцінки мов, необхідною є дослідницька робота з вивчення компенсаторних й функціонально синонімічних явищ в мовах нового часу. До окремих діахронічних універсалій відноситься, наприклад, закон про формування спочатку вказівних, особових й питальних займенників, а лише потім – зворотних, невизначених та ін.

Пошук діахронічних універсалій пов'язують з комунікативними установками спілкування, тобто до теорії універсалій вводиться людина з її стандартами спілкування, що еволюціонують (Т. Гівон, Ч.Н. Лі, А. Тімберлейк). Таким чином пояснюються, наприклад, різні етапи виникнення дієслівного часу (аорист передує перфекту); найпізніше виникнення граматичного суб'єкту з первинної теми тощо. Діахронічні універсалії пов'язані зі зміною "картини світу" носіями мови.

Знання діахронічних універсалій сприяє вивченню даних синхронної типології, дозволяючи прогнозувати зникнення одних явищ і виникнення інших. Наприклад, в діахронічному сенсі імплікативна універсалія (а (b) означає, що якщо в мові є а і немає b, то можна передбачити або зникнення а, або появу b).

Таким чином, теорія діахронічних універсалій є суттєвою підставою для реконструкції колишніх станів однієї мови, а також прамови. В останньому випадку важливо "відняти" від даних архаїчної мови знання універсалій давніх структур. Діахронічні універсалії є суттєвими й для етимології.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Гринберг Дж., Осгуд Ч., Дженкинс Дж. Меморандум о языковых универсалиях // Зарубежная лингвистика. II / Общ. ред. В.А. Звегинцева, Б.А. Успенского, Б.Ю. Городецкого. - [3-е изд.]. - М.: Издательская группа "Прогресс", 1999. - С. 118-131.

Grinberg Dzh., Osgud Ch., Dzhenkins Dzh. Memorandum o yazykovyih universaliiyah [Memorandum about Language Universals] // Zarubezhnaya lingvistika. II / Obsch. red. V.A.

Zvegintseva, B.A. Uspenskogo, B.Yu. Gorodetskogo. - [3-e izd.]. - M.: Izdatelskaya gruppa "Progress", 1999. - S. 118-131.

2. Зарецкая Е. Н. Риторика: Теория и практика речевой коммуникации / Е. Н. Зарецкая. - 4-е изд. - М.: Дело, 2002. Zaretskaya E. N. Ritorika: Teoriya i praktika rechevoy kommunikatsii [Rhetoric: Theory and practice of speech communication] / E. N. Zaretskaya. - 4-e izd. - M.: Delo, 2002.

Карат Е.В. Пути исследования диахронических универсалий в видении Е.Н. Зарецкой

Аннотация. Исследование диахронических универсалий сейчас есть приоритетной отраслью лингвистической типологии. Предпринята попытка поиска и анализа диахронических универсалий в доработках языковедов исследуемого периода. Статья посвящена освещению видения Е.М. Зарецкой относительно места и значения диахронических универсалий в научном лингвальном пространстве. Дано определение языковой универсалии языковедом. Продемонстрированы интересные результаты универсалистических исследований ученого. Доказано, что Е.М. Зарецкая предлагает собственное видение ряда языковых универсалий, теория диахронических универсалий является существенным основанием для реконструкции бывших состояний одного языка, а также праязыка.

Ключевые слова: лингвистические универсалии, диахронические универсалии, актуалистичный метод.

Karat L.V. Ways of exploration of diachronic universals in vision E.N. Zaretsky

Abstract. Research of diachronic universals now is a priority sector in linguistic typology. An attempt was made to search and analyse diachronic universals in refinement linguists study period. The article is devoted to vision E.M. Zaretsky concerning the place and importance of diachronic universals in scientific lingual space. Provided by definition linguistic universals of linguist. Demonstrated interesting results universological researches of scientist. It has been proved that E.M. Zaretsky offers its own vision of a number of linguistic universals, the theory of diachronic universals is an essential basis for the reconstruction of the former states of one language, and ancestor languages.

Keywords: linguistic universals, diachronic universals, aktualistychnyy method.